

КУЛЬТУРА ПОВСЯКДЕННЯ КУСТАРІВ-ШКІРНЯКІВ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В КІНЦІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті автор описує життя і побут кустарів-шкіряників, зокрема соціально-економічні передумови, що спонукали селян займатися кустарництвом, розмір річного прибутку від шкіряного промислу та купівельну спроможність кустарів у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Розглянуто економічне становище кустарів та ремісників у нових для них формах організації праці – артілях, кооперативах. Проаналізовано санітарно-гігієнічні умови побуту кустарів-шкіряників, способи їх виживання у складний повоєнний період.

Ключові слова: шкіряний кустарний промисел, шкіряник, швець, обробка шкіри, прибуток від промислу, підсобний промисел, купівельна спроможність.

Внаслідок реформи 1861 р. більшість селян України стали малоземельними або безземельними. Не маючи підтримки з боку влади, вони змушені були самостійно шукати собі додаткові засоби для існування. Тому хатня міжсезонна ремісничка робота, яка властива селянам як допоміжна до основної сільськогосподарської праці, переросла у масове кустарне виробництво¹. Так, у м. Коропі Чернігівської губернії, де переважна більшість селян були малоземельними або безземельними, кустарі відійшли від землеробства і жили виключно за рахунок ремесел. Шевці містечка Березни цієї ж губернії половину або третину землі здавали в оренду, оскільки їм було вигідніше займатися ремеслом². У Полтавській губернії основним заняттям селян було землеробство, обробка шкір та шевство для них мали підсобний характер³. Разом з тим малоземельні шевці в м. Сміла здавали половину своєї землі в оренду, оскільки не мали часу та відповідного реманенту для заняття землеробством⁴. Якщо кустарно-ремісничка та хліборобська праця співпадали, то селяни не кидали кустарництво й працювали по 14 – 16 годин на добу, без вихідних⁵; подекуди робочий день тривав по 18 – 20 годин на добу⁶ з невеликими перервами для їжі⁷. Життя кустарів та їхніх сімей складалося із щоденної важкої праці та поодиноких святкових днів, коли вони могли вдосталь поїсти⁸.

Отже, традиційна зайнятість у сільському господарстві для великої кількості селян замінювалася кустарництвом⁹.

Українцям здавна були відомі три способи обробки шкір: м'яття, квасіння та дублення. В першому випадку волос знімали зі шкіри за допомогою коси (струга) без застосування будь-яких хімічних засобів. Для цього шкіру вимочували у воді, знімали з неї залишки м'яса, змазували жиром (салом, дьогтем чи рослинною олією) та сильно м'яли руками (звідси походить назва шкіряника – кожум'яка) або за допомогою найпростіших пристроїв – біляка та м'яльниці. Така сиром'ятя називалася бритою. Для виготовлення квашеної сиром'яті волос видаляли зі шкіри не механічним способом, а за допомогою квасіння. Для цього шкіру після попередньої обробки (такої ж, як і для бритої шкіри) протягом кількох днів тримали в розчині води та солі, після чого волос легко знімався з поверхні шкіри. Сиром'ятну шкіру використовували переважно для виготовлення кінської збруї, ременів; з неї шили просте взуття – постолі. Процес дублення полягав у насичуванні шкіри дубильною кислотою, для цього використовували деревну кору, здебільшого дубову. Висушену кору розтирали в порошок, робили з нього розчин, у якому вимочували шкіри. Термінологія дублення пов'язана в основному із словом "дуб": дубити, дубло, березовий дуб (у значенні березова кора)¹⁰.

Всі роботи, крім розмочування шкір, виконувалися кустарем-шкіряником у теплу пору року на повітрі, в холодну – у хаті або спеціальних приміщеннях. Менш заможні господарі мали

одну хату для житла і для промислу; чан для зоління в хаті закопували в землю, а чан для дубіння встановлювали на підлогу. Цей чан, накритий дошками, виконував також інші функції, зокрема заміняв ліжко чи стіл. У Чернігівській губернії багато шкіряників, особливо в селищі Олишівці, мали подвійні хати, розділені між собою сінми. Одна половина використовувалася виключно для житла, інша – для ремесла. Важливо зазначити, що хати, в яких стояли чани, швидко прогнівали і слугували не більше 10 років¹¹. Більш заможні господарі мали окремі приміщення, в Чернігівській губернії вони були у шкіряників Седнева, Олишівки, Кобижчів, Семенівки; в Літках та Козельці таких приміщень не було ні в кого з кустарів¹². Розмочування шкір здійснювали в хаті в діжках, на подвір'ї в "копанках" чи "сажалках", у найближчих озерах та річках.

Найбільш поширеними серед кустарів Чернігівської та Полтавської губернії були промисли з обробки шкіри домашніх тварин: шкіряний, шевський та овчинний. Також важливе місце займали виготовлення сиром'ятних шкір, лимарство, шапкарство. В Полтавській губернії у 1893 р. нараховувалося 5437 кустарів, з них 22,5 % займалися обробкою шкіри та виготовленням виробів зі шкіри¹³ переважно в м. Зінькові, м. Опішні Зінківського повіту, містечках Нові Санжари, Царичанка Кобеляцького повіту, Баришівці Переяславського повіту. В Чернігівській губернії значного розвитку цей вид промислу набув у м. Седневі Чернігівського повіту, Олишівці Козелецького повіту¹⁴, с. Семенівці Новозибківського повіту, м. Коропі Кролевецького повіту, м. Літки Остерського повіту¹⁵. В Київській губернії овчинно-кожушний та шевський промисли були особливо розвинені в м. Богуславі Канівського повіту, в менших розмірах дане ремесло було характерним для Чигиринського та Радомишльського повітів¹⁶.

У шкіряному кустарному ремеслі через важкість робіт були зайняті в основному чоловіки, хоча нерідко інші члени сім'ї виконували найпростіші операції, наприклад, у Чернігівському повіті діти 10-літнього віку товкли дубло, а жінки носили воду, пересипали та виволікали шкіри¹⁷; в Полтавській губернії жінки та діти змазували шкіри дьогтем¹⁸.

У Київській губернії безземельні кустарі працювали цілий рік, ті, хто мав землю, займалися промислом у вільний від польових робіт час, тобто 7 – 9 місяців на рік¹⁹. У Чернігівській губернії вичинку шкір здійснювали весь рік у Семенівці та на крупних підприємствах Олишівки; у Седневі в зимовий період об'єм робіт різко скорочувався, в інших містах та в дрібних чинбарнях Олишівки працювали лише від весни до середини жовтня, тобто 7 – 9 місяців²⁰. У Полтавській губернії кустарі-шкіряники працювали приблизно 260 днів на рік²¹.

Для того, щоб заповнити проміжки між роботами, шкіряники мали інше заняття: майже скрізь поруч із шкіряним промислом існував шевський. У Полтавській та Чернігівській губернії пошиттям чобіт займалася значна частина населення Опішні, Зінькова, Нових Санжар, Баришівки, Олишівки²². В Чернігівській губернії шевський та шкіряний промисли поєднувалися в Літках Остерського повіту, Коропі Кролевецького повіту, Ічні Борзенського повіту²³.

Шевським ремеслом займалися виключно чоловіки. Інструмент шевців складався з "колодок", різноманітних шил, ножів, молотків, кліщів. Також у роботі використовувалися "дратва", віск, смола, щетина, гвіздки, кілки, підкови, пістони, дошка для розкроювання шкір тощо. Більшість із цих приладь шевці виготовляли самі. З кінця XIX ст. поширилися колодки фабричного виробництва²⁴. В м. Коропі Чернігівської губернії з 1912 р. передки та халяви чобіт виготовлялися на двох крупних шкіряних заводах, тому коропські шевці перестали купувати шкіру у місцевих кустарів, а перейшли на заводські напівфабрикати²⁵.

Місцем для роботи шевців була хата, обов'язково добро освітлена. Робочий день тривав 13 – 14 годин; протягом року чоботар міг виготовити до 500 пар різного взуття. Кустарі, для яких цей промисел був підсобним, займалися ним у вільний від польових робіт час, тобто приблизно 8 місяців на рік.

Найбільший попит на шевську продукцію був із середини липня до середини листопада; взимку шевці майже не мали заробітку. Пара чобіт на базарах Полтавської губернії коштувала приблизно 2 крб.

У пошуках заробітку шевці вирушали на села: в Полтавську губернію вони приходили з Опішні до Йорданівської волості Зінківського повіту²⁶, з Чернігівської губернії – до Ковалівської та Пирятинської волостей Переяславського повіту, з Ічні Чернігівської губернії – до Мало-Дивицької волості Прилуцького повіту²⁷. Шевці з с. Семенівка Чернігівської губернії вирушали

на заробітки цілими "швальнями". Вони обшивали Чернігівщину і йшли далі аж до Катеринославської губернії²⁸.

Нерідко заняття підсобним промислом давало кустарю більше прибутків, ніж його незначне сільське господарство. У кінці XIX ст. річний прибуток кустаря-шкіряника Чернігівської губернії становив 70 крб., шевця – 150 крб.²⁹. На продукти харчування сім'я з 5 – 6 чоловік витрачала в середньому 80 – 100 крб. на рік: на м'ясо – 15 крб., сало – 10 крб., рибу – 3 крб., борошно – 36 крб., пшоно – 3 крб., цукор – 3 крб. Чай вживали дуже рідко; паливо обходилося в 15 крб. на рік³⁰. На початку XX ст. середній річний прибуток одного робітника в шкіряному промислі у Чернігівській губернії становив приблизно 296 крб.³¹, в Київській губернії швець заробляв від 115 до 500 крб.³², у Полтавській – від 20 до 200 крб.³³. Для визначення купівельної спроможності шкіряників та шевців нижче подано дані про вартість основних продуктів харчування, одягу та деяких господарських товарів.

Таблиця 1. Ціни на головні продукти харчування в Київській губернії на початку XX ст.³⁴

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у крб.	Назва товару	Одиниця виміру	Ціна у крб.
Хліб білий	кг	0,06 – 0,09	Гуска	шт.	1,2
Яловичина	-	0,17 – 0,34	Яблука	-	0,01
Олія	-	0,5	Курка	-	0,45 – 0,85
Риба солоня	-	0,45	Оселедці	10 шт.	0,5
Цибуля	-	0,02 – 0,05	Чай	кг	2
Сир	-	0,15 – 0,22	Локшина	-	0,1
Масло вершкове	-	0,87 – 1,27	Сіль	-	0,5 – 0,6
Цукор	-	0,26 – 0,35	Молоко	відро	1,2
Свинина	-	0,3 – 0,32	Оцет	пляшка	0,06
Риба свіжа	-	0,75	Яйця курячі	сотня	2 – 4
Хліб житній	-	0,05 – 0,07	Огірки	-	1,4
Баранина	-	0,2 – 0,37	Картопля	кг	0,17 – 0,4

Вартість одягу та взуття в Київській губернії наприкінці XIX була такою: полотняні сорочки – 1, 5 крб., шарпетки – 65 коп. за півдюжини, фуфайки теплі – 75 коп., зимові пальто – 9 крб., осінні – 5 крб., піджачні костюми – 6 крб. 50 коп., штани – 1 крб. 40 коп.³⁵. У цей час металеве ліжко коштувало 10 – 12 крб., а вартість чорного гарнітуру, оббитого оксамитом, становила 100 крб.; стару хату можна було придбати в Києві за 100 – 150 крб.³⁶.

Праця сільських кустарів та ремісників була менш оплачуваною та більш експлуатованою порівняно з міськими кустарями та ремісниками. Сільський кустар працював як на ринок, так і на замовлення своїх односельчан, наприклад, займався виготовленням кожухів, рукавиць, чобіт, кінської збруї³⁷. Малограмотність населення, високі ціни на сировину, невміння правильно організувати збут продукції давали можливість скупникам нещадно експлуатувати кустарів, наприклад, у період перевантаження ринку товарами вони скуповували продукцію кустарів за заниженими цінами – часто по собівартості або навіть нижче неї³⁸. Містечкові кустарі та ремісники були переважно середняками, лише ті, хто мав механічні двигуни, заробляли достатньо, щоб жити безбідно³⁹. Вони поділялися на майстрових, які мали свою майстерню, і

на тих, хто працював у своєму помешканні (надомники). Як і сільські кустарі, міські прагнули за рахунок подовженого робочого дня виготовити більше продукції.

Загалом, за економічними показниками кустарів-шкіряників можна поділити на дві категорії: заможні, що мають запасний капітал і можливість брати кредит на вигідних умовах (переважно власники шкіряних заводів), та основна маса кустарів – дрібні виробники, котрі "перебиваються" з дня на день і знаходяться у повній економічній залежності від лихварів, скупників, торговців; самостійних дрібних кустарів було дуже мало.

Складними та антигігієнічними були умови побуту шкіряників. У дрібних чинбарнях не дотримувалися жодних санітарних умов. Кожум'яки м. Зінькова відходами зі свого виробництва отруювали воду в невеликій річці, від чого вже в кінці червня або на початку липня вона загнивала і мала неприємний запах. Взимку шкіряники працювали в хаті, що спричиняло неприємний запах, особливо під час вимочування шкір⁴⁰. Кустарі та їхні сім'ї у цій атмосфері жили постійно⁴¹. Шкідливі випари, тіснота, вогкість, несвіже повітря – такі умови праці й життя кустаря⁴². Дослідження в м. Лубнах Полтавської губернії показало, що не лише ремісники, але й інші мешканці, що живуть біля чинбарень, страждали на часті легеневі захворювання; саме звідси розпочиналися епідемічні хвороби в місті. Всі шкіряники в Лубнах скидали відходи свого виробництва прямо в річку Сулу, з якої люди набирали воду та поїли худобу. В м. Києві у 1913 р. епідемія холери розповсюдилася в основному в одному районі – на Подолі, де зосередилася переважна більшість міських шкіряників. Найгірші побутові умови були в тих кустарів, у котрих чани для зоління та дубіння знаходилися в хаті; тут і майстру, і його родині доводилося постійно (також і під час сну та прийому їжі – в неробочий час) дихати шкідливим повітрям. Особливо небезпечними були чани для зоління, тому їх намагалися винести на подвір'я. Дубильні чани, навіть знаходячись у хаті, не сильно псували повітря. Обробка овчин, на відміну від обробки інших шкір, пов'язана з високою температурою, що необхідна для просушування та вироблення шкір. Тому овчинники, як правило, були бліді та мали більш виснажливий вигляд, ніж шкіряники⁴³.

За радянської влади кустарі-середняки неохоче йшли працювати в державний сектор, оскільки мали вже налагоджене виробництво, інструменти, ринок збуту та не хотіли ділити прибутки порівну з бідними кустарями. Проте більша частина кустарів, що ледве зводила кінці з кінцями, залучилася до створення кооперативів, артілей, комун, адже це забезпечувало їх робочим місцем та інструментом. На початку ХХ ст. на допомогу кустарям почали виходити періодичні видання (наприклад, журнал "Кустарь", газета "Кооперативне життя"), у яких друкувалися фахові статті⁴⁴. Повсякденне життя кустарів та ремісників на початку ХХ ст. залежало від умов їхньої праці: у майстерні, кооперативі, самостійно вдома, як найманий працівник, учень чи підмайстер. Найбільш обтяжливою була праця найманого кустаря або ремісника, що відзначалася ненормованим робочим днем та великим фізичним навантаженням (таких налічувалося близько 60 % серед усього кустарно-ремісничого населення). Саме на них влада спрямовувала свою пільгову політику. Решта 24 % становили найбільш заможну частину кустарів та ремісників, що в радянські часи приховували своє становище⁴⁵.

У 20-х роках ХХ ст. нова економічна політика (неп), з одного боку, сприяла поживленню розвитку кустарної промисловості, зокрема, кустарі та ремісники отримали в користування списані з непрацюючих заводів та фабрик механічні засоби та практично були позбавлені конкуренції з боку головного конкурента – великого капіталу – у зв'язку з його націоналізацією. Одночасно у 1922 – 1923 рр. оподаткування досягло максимального показника і разом з іншими зборами становило 100 % від прибутку кустарів⁴⁶. Це змушувало найбільш бідні частину кустарів приховувати від державних органів рід занять і не реєструвати промисел⁴⁷. Зупинялися, щоб не сплачувати податки, майстерні, кооперативи. Але ринок при цьому не зменшував торгівлі кустарно-ремісничими товарами: це відбувалося через їх тіньове виробництво. Така діяльність була небезпечною, оскільки індивідуальне вироблення шкіри переслідувалося владою; до кустарів серед ночі приходили фінагенти, знищували товар, а їх віддавали до суду⁴⁸.

Проте кустарі та ремісники під час непу мали певною мірою забезпечений побут. Дрібний товаровиробник жив значно краще, ніж робітничий клас, оскільки післявоєнний товарний голод в країні сприяв їхнім доходам⁴⁹.

У 1925 – 1926 рр. кустарі перестали критися в тіньовому виробництві – цьому сприяло встановлення податкових пільг. Вони починали відкривати кооперативи, артілі з метою отримання пільг на придбання сировини⁵⁰.

У кінці 20 – на початку 30 років ХХ ст. українське селянство зазнало багато потрясінь: колективізація, репресії, Голодомор. Саме в ці роки розпочався процес колективізації сільського господарства, що торкнувся і кустарних промислів. У 1927 – 1928 рр. влада розпочала широку кампанію по втягуванню ремісників та кустарів у систему радянської кооперації: дрібним виробникам обмежили пільги та спрямували їх в артілі або кооперативи з радянськими формами праці⁵¹. У 1930-ті роки посилення тиску на кустарів, нав'язування нових виробничих технологій, відсутність та низька якість сировини, безгосподарність керівництва призвели до звільнення великої кількості майстрів з кооперативів та артілей⁵². Під час Голодомору 1932 – 1933 рр. у кустарів забирали їхній реманент, обкладали непомірними податками і багато їх загинуло від голоду.

Протягом перших повоєнних років у зв'язку з відсутністю товарів першої необхідності деякі кустарі продовжували займатися шкіряним промислом нелегально, наприклад, у м. Седневі на Чернігівщині та м. Василькові на Київщині виготовляли багато шкіри як під час війни 1941 – 1945 рр., так і в післявоєнний період. Така діяльність була, як і раніше, небезпечною, за неї засуджували до 5 років ув'язнення. Незважаючи на це, шкіряні промисли у Седневі проіснували до 50-х – 60-х років ХХ ст., у Василькові – до 90-х років ХХ ст., доки у магазинах не з'явилася певна кількість шкіряних виробів⁵³.

Кожум'яки м. Седнева Чернігівської губернії на той час були заможнішими від своїх земляків. Їхні сини, які теж вичиняли шкіри, були вигідною партією для одруження⁵⁴.

В економіці м. Василькова значне місце посідала обробка шкір. У 1881 р. близько 200 жителів займалися кустарними промислами: вичиняли шкіру, шили і ремонтували одяг та взуття. В "Очерках Киевской губернии. Город Васильков" (К., 1882) згадується про наявність трьох шкіряних заводів. Після закінчення громадянської війни у Василькові починає відбудовуватися колишній шкірзавод Вайсберга (пізніше – 4-й шкірзавод), де й працювала значна частина населення міста. Проте чимала кількість кустарів займалася промислом нелегально.

Про підпільне заняття шкіряним промислом мешканець м. Василькова Лущик Віктор Анатолійович, 1959 р. нар., розповідає: "Мій батько, Лущик Анатолій Степанович, 1927 р. нар., після війни був шевцем-чоботарем. Кожу для пошиву чобіт брав на Комісаровій горі (вулиця у м. Василькові. – О.С.), там дуже багато людей вичиняли шкіри, туди за шкірою їхали з усієї України. Брала на чоботи, на куртки, кожухи шили теж. Батько розповідав, що після війни треба було виживати, тому й робили, хоч займатися кустарним ремеслом строго заборонялося. Шкури забитих тварин треба було здавати в державу, навіть свиней не дозволяли смалить, треба спочатку було здерти шкуру і здать. За знайдені шкури садили в тюрму. Тому ховалися, колотили в бочках вночі, щоб ніхто не бачив; вручну стругали мездру, струги робили самі. Готові дублені шкіри теж ховали, навіть закопували в землю, щоб ніхто не знайшов. У Василькові працював шкірзавод. Якщо із заводу через забор перекидали якісь хімікати і їх зловили – це була тюрма. Давали за Сталіна 25 років без суда і слідства. Тоді у батька було кожане пальто з поясом і хромові чоботи – це все одно, що зараз мати "Мерседес"⁵⁵.

Інший мешканець м. Василькова Савченко Аркадій Степанович, 1946 р.н.: "Моя мати Сліпуха Наталя Василівна, 1921 р.н., розповідала, що в роки війни на заводі (4-й шкірзавод у м. Василькові. – О.С.) господарювали німці до 1943 року, поки їх не прогнали. Після війни ми жили бідненько. Була хата на дві половини під солому. Вікна маленькі, долівка земляна, яку змазували глиною. У хаті була піч, стіл, зліва в кутку – образи. Біля хати сіни 2,5Х2,5 м., із сіней виходило приміщення, де жила корова. У сім'ї було нас четверо дітей. Носили одяг із сірої тканини, на ногах – резинові боти. Батько ходив у куфайці. На вулиці Комінтерна, де ми жили, було 4 – 5 шевців-чоботарів. З кустарної кожи вони шили хромові чоботи для чоловіків, але їх носили і жінки. Був один кожухар Іван Вернигора. Він сам і чинив кустарним способом добру кожу. На кожух треба було принести комплект овечих шкур. Він їх чинив, красив у чорний і коричневий колір по міздрі і по меху і шив кожухи. Але робити все це боялися. Ховалися в городі, у хаті, в сараї, щоб ніхто не бачив і не знав. За це садили в тюрму. І так було до 70-х років, а тоді вже послабилося"⁵⁶.

Здавна існувало багато вірувань, пов'язаних з шевським та кожум'яцьким ремеслом. Наприклад, понеділок вважався важким днем, однак вірили, що розпочата цього дня шевська робота скоро буде виконана: "Понеділок – шевський празник". Проте більшість шевців Полтавської губернії починали роботу не з понеділка, а з вівторка, пояснюючи це тим, що "за роботу більш гривеника не заробиш, то краще віднести його в казну (монополію)". Вони святкували незначні свята, зокрема, день св. Антонія через страх перед антоновим вогнем⁵⁷. На Покрову (14 жовтня) закінчувалися хліборобські роботи, а натомість відновлювалися, закинуті на літню пору, домашні ремесла. Починали активно працювати шевці, кушніри: "До Покрови старі чоботи порвалися, а нові треба шити". З приказок дізнаємося про значення шевського промислу для родини шевця: "Якби шевцеві не клесачка, то він брехав би, як собачка", "Якби шевцеві не правило, то його б скривило", "Якби шевцеві не щетина, то пропали б жінка і дитина". Серед шевців побутовали різні вірування, наприклад, збираючись на торг, вони казали: "Дай Бог продать". Щоб чоботи краще продавалися, на перші зароблені гроші плювали або торкалися ними товару⁵⁸.

Отже, на повсякдення шкіряників значною мірою впливали соціально-економічні умови. Життя кустарів та їхніх сімей складалося із щоденної важкої праці та поодиноких святкових днів.

-
- ¹ Нізова Л. Сільський кустар // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 14 / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2005. – С. 187 – 188.
- ² Костенко Л. Шевський кустарний промисел на Лівобережному Поліссі (друга половина XIX – 60-ті роки XX століття) // Сіверянський літопис. – 2001. – № 1. – С. 21.
- ³ Шевлягин Н. Кожевенное производство в Нижегородской, Черниговской, Полтавской, Харьковской и Курской губерниях // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1894. – Т. II. – С. 217.
- ⁴ Ярошевич Д. Кустарный промисел в Полтавской губернии. Очерк // Вестник Европы. – СПб., 1902. – Т. IV. – С. 9.
- ⁵ Нізова Л. Сільський кустар. – С. 189.
- ⁶ Сапожный, сыромятно-шорный и кожевенный промысел // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, проведенного Киевской Губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К., 1912. – С.186.
- ⁷ Пакульский Н. Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии. – К., 1898. – С. 17.
- ⁸ Нізова Л. Повсякденне життя українських кустарів// Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2010. – Ч. 1. – С. 81.
- ⁹ Там само. – С. 82.
- ⁰ Зеленин Д. Восточнославянская этнография: Пер. с нем. К.Д.Цивиной. Примеч. Т.А.Бернштам, Т.В.Станюкович и К.В. Чистова. – М., 1991. – С. 216 – 220.
- ¹¹ Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С. 73.
- ¹² Там само. – С. 74.
- ¹³ Святловский В. Кустари-кожевенники Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – С. 5.
- ¹⁴ Каталей В. Кустарная промышленность Полтавской и Черниговской губерний. Исследования 1889 г. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. I. – С. 283 – 284.
- ¹⁵ Краткий обзор... – С. 64.
- ¹⁶ Пономарев Н. Кустарные промыслы Курской и Киевской губерний. Исследования 1889 – 1890 гг. // Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. I. – С. 351.
- ¹⁷ Воронцов В. Очерки кустарной промышленности в России. – СПб., 1886. – С. 96 – 109.
- ¹⁸ Святловский В. Вказ. праця. – С. 20.
- ¹⁹ Сапожный, сыромятно-шорный... – С. 186.
- ²⁰ Краткий обзор... – С. 95.
- ²¹ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 19.
- ²² Каталей В. Вказ. праця. – С. 285.
- ²³ Краткий обзор... – С. 65.
- ²⁴ Українці: Історико-етнографічна монографія у двох книгах / За ред. Анатолія Пономарьова. – Кн. 1. – Опішне, 1999. – С. 297.

- ²⁵ Краткий обзор... – С. 68.
- ²⁶ Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава, 1901. – С. 212.
- ²⁷ Костенко Л. Шевський кустарний промисел... – С. 21.
- ²⁸ Плавтов Л. Краткий обзор кустарных промыслов Черниговской губернии. – Чернигов, 1914. – С. 26.
- ²⁹ Пакульский Н. – С. 26, 31.
- ³⁰ Там само. – С. 23.
- ³¹ Краткий обзор... – С. 94.
- ³² Сапожный, сыромятно-шорный... – С. 196.
- ³³ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 21.
- ³⁴ Молчанов В. Корупція як соціальний чинник добробуту імперської адміністрації у підросійській Україні // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2008. – № 14. – С. 263.
- ³⁵ Там само. – С. 264.
- ³⁶ Молчанов В. Життєвий рівень київських поліцейських у XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2009. – № 16. – С. 281.
- ³⁷ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор (друга половина XIX – перша чверть XX століття) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 17 / НАН України. Ін-т історії України. Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 2007. – С. 296.
- ³⁸ Нізова Л. Сільський кустар. – С. 200.
- ³⁹ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 296.
- ⁴⁰ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴¹ Святловский В. Вказ. праця. – С. 16.
- ⁴² Нестеренко О. Розвиток промисловості на Україні. – К., 1959. – С. 172.
- ⁴³ Святловский В. Вказ. праця. – С. 40 – 43.
- ⁴⁴ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 298 – 299.
- ⁴⁵ Низова Л. Повсякденне життя українських кустарів. – С. 94.
- ⁴⁶ Нізова Л. Повсякденне життя кустаря... – С. 304.
- ⁴⁷ Низова Л. Стан кустарної промисловості напередодні її соціалістичного перетворення // Український історичний журнал. – 1986. – № 11. – С. 127.
- ⁴⁸ Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло у м. Седневі на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2007. – № 4. – С. 81.
- ⁴⁹ Низова Л. Повсякденне життя українських кустарів. – С. 90.
- ⁵⁰ Там само. – С. 91.
- ⁵¹ Там само. – С. 97.
- ⁵² Стасюк О. Деформація традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.05. Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 228 арк.
- ⁵³ Костенко Л. Кожум'яцьке і шевське ремесло... – С. 81.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Записано автором у 2013 р. від Лущика Віктора Анатолійовича, 1959 р. н., м. Васильків Київської області.
- ⁵⁶ Записано автором у 2013 р. від Савченка Аркадія Степановича, 1946 р. н., м. Васильків Київської області.
- ⁵⁷ Ярошевич Д. Вказ. праця. – С. 19.
- ⁵⁸ Костенко Л. Шевський кустарний промисел... – С. 30.

В статтє автор описує життє і бйт куєатареј-кожевенников, в частности соціально-економические предпосылки, которые побуждали крестьян заниматься кустарничеством, размер годовой прибыли от кожевенного промысла и покупательную способность кустарей в конце XIX – начале XX ст. Рассмотрено экономическое положение

кустарей и ремесленников в новых для них формах организации труда – артелях, кооперативах. Проанализированы санитарно-гигиенические условия быта кустарей-кожевников, способы их выживания в сложный послевоенный период.

Ключевые слова: кожаный кустарный промысел, кожевник, сапожник, обработка кожи, прибыль от промысла, подсобный промысел, покупательная способность.

In the article author examined daily life of the leather craftsmen in particular economic and social backgrounds of handicraft, annual profits and purchasing power of craftsmen at the end of the XIX – in the middle of the XX centuries. Researcher examined economic status of craftsmen in cooperative craft societies and sanitary and hygiene conditions of the leather craftsmen and ways of their survival in the hard postwar time.

Keywords: leather handicraft industry, leather-worker, shoemaker, leather working, profit from industry, subsistence industry, purchasing power.